

BERECZKI ANDRÁS

Mítoszok és sztereotípiák

Észrevételek az észtországi kisebbségi politika magyarországi sajtójáról

Az utóbbi tíz évben sokat foglalkoztak a magyar sajtóban Észtországgal. Kezdetől fogva jelen volt az a hangnem, amely erőteljes kifejezéseket használva helytelenítette az észti (és baltikumi) nemzetiségi politikát, és irigylésre méltó magabiztossággal mondott ítéletet cseppet sem egyértelmű kérdésekben, „hozzásegítve” a gyér napi hírekből, tájékozódó közvéleményt, hogy kialakíthassa véleményét az ottani helyzetről. Az említett irányvonal fontos szerepet játszott a kilencvenes években Magyarországon kialakuló Észtországgal-kép megformálásában.

Az időközben megjelenő, árnyaltabb problémalátásra, józanabb ítélkezésre felhívó írások (például Bojtár Endre és Jávorszky Béla tollából), a látványos gazdasági sikerekről szóló egyre több beszámoló, valamint az egyértelműbbé váló nemzetközi megítélés hatására a sommásan elítélő kommentárok száma csökkenni kezdett.

Hogyan lehetséges az, hogy a sajtó egy részében *súlyos diszkriminációkkal* vádolt észteket meghívták az EU bővítésének első körébe, pedig közismert, hogy az EU rendkívül érzékeny minden kisebbségeket érintő diszkriminációra? Politikai vagy gazdasági megfontolásból Nyugaton szemet hunytak volna jogsértések felett, vagy valami másról van szó? Az alábbi rövid ismertetés e látszólagos ellentmondás feloldását kívánja elősegíteni, amire annál is inkább szükség lehet, mivel továbbra is fel-feltűnik az évekkel ezelőtti hangnem.

Független tájékoztatás

A nyolcvanas évek végén nem egy magyar újságíró aggódva figyelte a Szovjetunió szétesését, azoktól a katasztrofális következményektől tartva, amelyeket ez Európa és a világ számára jelenthet. Ennek következtében a függetlensége elérésére irányuló baltikumi törekvések vegyes fogadtatásra leltek hazánkban. Amikor aztán

1991-ben Észtország, Lettország és Litvánia visszanyerte szuverenitását, egyre élesebb hangú bírálatok jelentek meg elsősorban az észti és lett kisebbségi politikáról, pontosabban arról, hogy nem kapott minden ott élő, ott tartózkodó ember automatikusan állampolgárságot s így választójogot sem. E kritikák némi öngazolás mellett arra utaltak, hogy azért akadtak olyanok, akik időben figyelmeztettek a veszélyre, másrészt a *vad nacionalizmus* lehetséges következményeinek emlegetése belpolitikai célzattal is történhetett.

A tárgyi tévedések mellett érdemes elidőzni egy kicsit a stílusnál, mivel az - érdekes módon - szinte egy az egyben átvette a moszkvai propaganda által előszeretettel alkalmazott szóhasználatot például „súlyos jogsértések”, „megalázó diszkrimináció”, „másodrendű és másodrangú állampolgárok”(!), „korántsem európeér magatartás”, „kicsinyes reváns”, „különböző diszkriminatív lépésekkel megszegik a helsinki záróokmány valamennyi idevonatkozó paragrafusát”, „az észtek bosszúja”, „Észtország a legújabb kori történelem egyik legkirívóbb atrocitását követte el”, „teljes jogfosztás”, „civilizálatlan elégtétel”, „bosszúvágyukat fokozza”, „a kisebbségeken próbálják »levetni«”, „jogfosztó észtországi népszavazás”, „elvakult oroszellenesség”, „vad nacionalista indulatok”.

Természetesen mindenkinek joga van véleményét publikálni, még ha az fanyalgó is, de nem segíti elő az objektív tájékoztatást, ha írása nélkülözi a kellő tájékozottságot, ha a szerző kettős mércét alkalmaz. Ez a megközelítési mód talán megőrzött politikai szimpátiákra, a

forráskritika mérsékelt alkalmazására és a tájékozódás orosz- és Moszkva-központúságára vezethető vissza. Az egyoldalúan elkötelezett beállítási mód egyensúlyvesztéshez vezethet és valószínűleg vezetett is.

A tárgyilagos megítélés érdekében nem árt még egyszer kiemelni, hogy itt nem hagyományos értelemben vett (történelmi) nemzeti kisebbségekről van szó, amelyek huzamosabb ideje jelenlegi lakóhelyükön élnek (aki az utóbbi kategóriába tartozott, automatikusan állampolgárságot kapott), hanem a közelmúlt bevándorlóiról.

Kétségtelen, hogy Észtország nem észt (főleg orosz) lakosságának egy része 1988 után egyszerre nagyon nehéz helyzetben találta magát. Míg évtizedeken keresztül az újonnan beköltözöttek bizonyos privilégiumokat élveztek az őslakosokkal szemben, most át kellett élniük, hogy egyik pillanatról a másikra sehová sem tartoznak, az anyaország (Oroszország) sebtében megváltoztatott állampolgári törvényei még állampolgárságot sem biztosítanak azonnal számukra, amit az új állam sem tett meg automatikusan. Egy olyan nyelvet kellett valamelyest elsajátítaniuk, amelynek ismeretére korábban nem volt szükségük, hiszen az „internacionalizmus nyelvén” mindent el lehetett intézni. Egyre több probléma adódott az igazolványok beszerzéséből stb. Döntésre kényszerültek: hová is tartoznak voltaképpen, hová kívánnak tartozni? Ezeknek a valóban súlyos problémáknak az érzéletes bemutatásával sűrűn találkozhattunk a sajtóban, amely jóval kevesebbet foglalkozott az észtek helyzetével, a kialakult szituáció sokoldalú elemzésével. Az észteket általában elintézték azzal, hogy az elszenvedett atrocitásokat most a betelepülteken bosszulják meg. Az észtek jogaiért nem illet aggódni sem akkor, sem később.

Az is vissza-visszatérő motívum a sajtóban, hogy „az észtek nem szeretik az oroszokat”. A gyorsan és erőszakosan megváltoztatott etnikai viszonyok mellett a korábbi évtizedekben az észtek - a rájuk erőltetett orosz nyelv miatt - a gyarmatosítókkal azonosíthatók az újonnan betelepülteket. Az eltérő kultúrák és hagyományok is kelthettek feszültséget. Sűrűlódások természetesen ott is adódnak, ahol a különböző nemzetiségek együttélése évszázados múltra tekint vissza.

Sajnálatosan kevés szó esett arról az egyik legalapvetőbb kérdéstről, hogy itt nem nemzetiségek közötti konfliktusról van szó, hiszen észtek és oroszok között semmiféle összetűzésre sem került sor, hanem az állampolgárság megszerzéséről. Az állampolgári és emberi jogok nem szinonim fogalmak, más a jelentésük. Nemigen került említésre az sem, hogy rendszeresen elküldték delegációikat Észtországba különböző nyugat-európai szervezetek, amelyeknek ajánlásait az észt hivatalos szervek nagyon komolyan vették. Ezek a javaslatok azonban elsősorban nem az állampolgársági törvény koncepciójának, hanem végrehajtásának megváltoztatására irányultak, és abban általában egyetértettek, hogy „Észtország 1992-ben megalkotta Európa legliberálisabb állampolgársági törvényét, mely csupán két év otlakáshoz és az észt nyelv bizonyos fokú ismeretéhez kötötte az állampolgárság megadását” (Jávorszky Béla: *Vad nacionalisták-e az észtek?* Magyar Nemzet 1995. XI. 29.).

Azóta a nyelvi követelményeket könnyítették, és több nyugat-európai ország anyagilag is támogatja az észt nyelv oktatását, sőt orosz családok Oroszországba történő visszatelepülését is. A nyelv kellő mértékű és színvonalú oktatása körül azért még akadnak nehézségek.

Az Európa Tanács már nem tartja szükségesnek, hogy állandó képvisellet tartson fent Észtországban a problémák feltárása céljából. Az észtországi törvények kidolgozása nemzetközi szervezetek szakembereinek részvétele mellett folyik, és folyamatos a jogharmonizáció az EU-val.

Utódállam vagy nem?

Az Észt Köztársaság valóban nem adott minden lakosának állampolgárságot, mert önmagát a két világháború közötti Észt Köztársaság jogutódjának tekintette, mely fél évszázados megszállás után állíthatta helyre függetlenségét. 1945-ben még lakosságának 97,3 százaléka észt volt, míg a nyolcvanas évek végére arányuk 60 százalék körülire csökkent. A homogénnek mondható nemzetállam tehát egy szuperhatalom tehetetlen részeként vegyes lakosságúvá vált az észtek deportálása, az erőltetett iparosítással együtt járó idegen ajkú lakosság betelepítése következtében. Persze egyáltalán nem meglepő, ha egy nagybirodalom határvidékein szívesen lát lojális alattvalókat. Amellett hogy a háború után csaknem nyolcmillió bevándorló fordult meg Észtországban, a nem észteknek több mint a fele (a 45 évesnél idősebbek 92 százaléka) nem Észtországban született.

E tények ismeretében talán túlzás „megalázó diszkriminációnak” nevezni, ha a szuverenitását visszanyert ország nem ad automatikusan állampolgárságot azoknak, akik - nyugat-európai szóhasználatnál élve - inkább a vendégmunkás kategóriába sorolhatók, s jelentős részük nem is kér állampolgárságot, csak tartózkodási engedélyt (még nem döntötte el ugyanis, hogy valójában kihez lojális, és az állam nyelvét sem beszéli). Ahogy Aczél Endre írja: „Az új népeesség nem vette magának a fáradságot, hogy » integrálódjék«, észtül nem tanult meg, nem illeszkedett be. lakhelyet változtatott, nem hazát.” (*Népszabadság* 1992. VI. 15.) Az ismert finn politikus-történész, az ENSZ egykori főtitkárhelyettese írta 1992 végén: „Ahhoz szoktak, hogy a gazda nép képviselőinek tartsák magukat, nem illeszkedtek még bele a kisebbségi szerepbe.” (Max Jakobson: A propagandaháborúban Észtország vereséget szenvedett. In: *Folia Estonica II. Észtország a fordulat után*. Szombathely 1994. 17-18.)

Igen veszélyes tehát egyenlőségjelet tenni például a közép-európai nemzeti kisebbségek és az észtországi kisebbségek közé, mint ahogyan azt többen tették. Az észtek annak az ENSZ-határozatnak az értelmében járnak el, amely kimondja, hogy egy állam elfoglalása vagy anektálása nem változtatja meg annak státusát, s az okkupáció következményei jogilag semmisek.

Több munkában is „civilizálatlan elégtételnek” vagy hasonlóknak nevezték azt, hogy az újonnan betelepülők nem kaptak automatikusan észt állampolgárságot. Vajon melyik parlamentáris demokrácia adna automatikusan állampolgárságot a megszállása idején betelepülteknek? Vigyázni kell a párhuzamokkal, de a helyzet jobb megértése érdekében érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon a magyar törvényhozás mit tett volna, ha a szovjet csapatok kivonulásakor körülbelül négymillió magyarul nem tudó, hazatérni nem kívánó idegen sorsáról kellett volna döntenie. Másrészt megoldotta volna-e hosszabb távon a kérdést az állampolgárság automatikus megadása (eltekintve attól, hogy ez kielégítette volna Oroszország elvárásait és stratégiai céljait)?

Jóval érthetőbb azonban az említett irányvonal lesújtó kritikája, ha Észtországot csak utódállamnak tekintjük, vagyis ha Moszkva jelenlegi álláspontját elfogadva azon a nézeten vagyunk, hogy az észt-(szovjet-)orosz kapcsolatokat 1920-ban rendező tartui béke (amelyben Szovjet-Oroszország örökre lemondott minden Észtországgal kapcsolatos jogáról) már nincs érvényben. Továbbá, ha nem is zajlott le minden - Moszkva szerint - a „legcivilizáltabb formában”, nem került sor erőszakos szovjetizálásra, Észtország maga kérte felvételét a Szovjetunióba. Mivel a háború előtti nemzetközi jog nem tiltotta az erőszakkal való fenyegetést, így azt nem lehet jogtalanak tekinteni, tehát - orosz megítélés alapján - szó sincs megszállásról, anektálásról. A jelenlegi Oroszországot amúgy sem terheli felelősség a háború előtti eseményekért, amelyeknek feltárása már csak a történészekre tartozik. A múlt helyett inkább a jövővel kellene foglalkozni - nyilatkozzák rendszeresen az orosz politikusok.

Népesség, nyelv és állampolgárság

Észtország lakossága jelenleg körülbelül 1 453 ezer fő, ebből észt 65, orosz 28,2, ukrán 2,6, fehérorosz 1,5 és más nemzetiségű 1,8 százalék.

Az észt állampolgárok száma mintegy 995 ezer. Közülük körülbelül 80 ezer nem észt. Akinek felmenői 1939-ben észt állampolgárok voltak (*ius sanguinis*), azonnal állampolgárságot kapott. Az olyan észt származásúaknak is külön kellett kérniük az állampolgárságot, akik nem tartoztak az utóbbi kategóriába. 1992 májusa óta körülbelül 100 ezer, elsősorban nem észt származású kapta meg honosítás útján az észt állampolgárságot. Megközelítőleg 160 ezren kének és kaptak honatlanútlevelet. Mintegy 120 ezren más államok, elsősorban Oroszország állampolgárai lettek.

Tehát továbbra is több mint 300 ezren csak tartózkodási engedélyért folyamodtak- még mindig nem döntve el, hogy melyik ország állampolgárává kívánnak válni. Elvileg megvolt a lehetőség arra, ha időben beadják állampolgárság iránti kérelmüket, hogy „1993. április 1-jén valamennyien észt állampolgárokká váljanak. Ha úgy kívánták volna, ha megfelelték volna a feltételeknek. A gyakorlat azt mutatja, hogy a nagyobbik rész nem akarta. Vagy azért, mert nem volt hajlandó kérni, vagy mert minimális mértékben sem tudott az állam nyelvén, vagy mert még mindig bízott (bízik) a »Birodalom« visszaállításában.” (Jávorszky Béla: *Vad nacionalisták-e az észtek?* Magyar Nemzet 1995. XI. 29.)

Észtországban egyébként nincs hagyománya a diszkriminációnak. A két világháború között hozzávetőleg 12 százalék volt a nemzetiségek (oroszok, németek, lettek, svédek, zsidók) aránya, amelyek világviszonylatban is kiemelkedően demokratikus kulturális autonómiát élveztek. „Az észtek büszkéek arra, hogy méltányos nemzetiségi politikájukért bekerültek a zsidók jeruzsálemi ún. aranykönyvébe is” (Bereczki Gábor: *Az észtek és az oroszok.* Tiszavirág 1995. 1.). A kilencvenes évek elején ismét ehhez a hagyományhoz tértek vissza, de a kulturálisautonómia-törvény kidolgozásában már nemcsak a hagyományos kisebbségek, hanem az újonnan beköltözötték művelődési érdekeire is tekintettel voltak.

Az észt állam integrálni kívánja a még nem állampolgárokat. A nehézségek részben a szerény anyagi lehetőségekből, részben a tapasztalatlanságból adódtak. Észtországban egy olyan problémát kellett (és kell) megoldani, mely évtizedek alatt folyamatosan alakult ki, s melyet nem lehet varázsütésre, egyetlen tollvonással elintézni.

Az integrálási folyamat sikereket is elkönnyvelhet. Habsburg Ottó a következőképpen számol be az Észtországban élő orosz kisebbség jelenlegi helyzetéről: „Ez ma - és erről kevesen tudnak Nyugaton - arról ismerszik meg, hogy mind több orosz, s elsősorban a fiatalság, elkötelezi magát új hazája mellett. Arra a felismerésre jutottak, hogy Oroszországban az élet olyannyira nyomorúságos, hogy ez számukra elviselhetetlen lenne. A választási eredmények ezt egyértelműen bizonyítják. Egyre több orosz csatlakozik az észt pártokhoz, miközben az orosz pártok visszaszorulnak. A demokráciák végzetes gyengeségének újabb jele, hogy Moszkva mindezt nem veszi tudomásul, továbbra is az orosz ajkú lakosság állítólagos elnyomására panaszkodik, miközben a Nyugat hallgat.” (Habsburg Ottó: *Az észt teszt.* Magyar Hírlap 1997. VI. 21.)

Az 1989 januárjában életbe lépett észt nyelvtörvény az észtet tette meg államnyelvvé, mellette azonban az orosz és más nyelveket is lehet használni. A törvény az észt nyelv védelmét szolgálta. Azt kívánta elősegíteni, hogy az észtek is használhassák anyanyelvüket az élet valamennyi területén, például hivatalos ügyek intézésekor, orvosnál stb. Az államnyelv ismeretének hiánya csökkentte az újonnan beköltözötték integrálódási lehetőségeit.

Az oktatásban, a mindennapok nyelvhasználatában bizonyára más megoldások is születhettek volna, de érdemes itt is megemlíteni, hogy a nemzetközi szervezetek szakértőit

ebbe a munkába is bevonták. Az EU-ba törekvő Észtország nem folytathat olyan kirekesztő művelődési politikát, amely nem egyezik meg az EU-normákkal.

Visszatérve- most a nyelvhasználattal kapcsolatban- a régi beidegződésekhez: a Kossuth Rádió *Világóra* című műsorában (1997. X 5.) azt az Elsa Grecskinát szólaltatták meg nyelvoktatási szakértőként, aki szakminiszterként és magas rangú pártfunkcionárusként a nyolcvanas évek elejétől kezdve az óvodai oktatástól az egyetemen keresztül az élet szinte valamennyi területére kiterjedően az orosz nyelv erőszakos térnyerésén fáradozott. (Sirje Sinilind: *Malomkövek között. Följegyzések az észtországi szovjet nemzetiségi politikáról 1941-1984.* AB Független Kiadó 1988. 101-104.) „Nemcsak a moszkvai, de a brüsszeli hivatalnokokat is nyugtalanítja az Észtország lakosságának harminc százalékát kitevő orosz nyelvű kisebbségjogainak rendszeres megsértése.” (*Az idő szorításában.* Magyar Nemzet 1997. XII. 17. *Kisebbségek* című melléklet.) Moszkvában bizonyára értékeli ezt a mondatot, hiszen propagandájuk elérte célját. De nem biztos, hogy Brüsszelben is ilyen elégedettek e párhuzammal.

„Észtország Lettországhoz hasonlóan (...) szigorú [!] feltételekhez köti még [!] az állampolgárság megszerzését is, ugyanis alapvetően *az egykori Szovjetunióval, az elnyomó rendszerrel azonosítják ezeket az embereket.*” (Ugyanott.) Kik azonosítják? Az utca embere, a kormány, a törvényhozás? Szerencsére a továbbiakban a szerző „megkönnyíti” véleményalkotásunkat, igaz, érvelése kissé különös: „Ez a diszkrimináció *még akkor is* [kiemelés - B. A] hibás szemlélet, ha például az orosz anyanyelvűek között nagyobb a bűnözés aránya.” (Ugyanott.)

Oroszország és Észtország

Az utóbbi időben több jele is van, hogy a mind ez ideig hűvösnek mondható orosz-észt viszony javulásnak indulhat. Az orosz kisebbség jogaiért folytatott, harsány retorikát használó propagandaharc Nyugaton egyre kevésbé talál visszhangra. A részben belpolitikai célokból újabb észt engedményeket sürgető politika azért sem számíthat nyugati támogatásra, mert egyik nemzetközi szervezet sem vár el Észtországtól újabb engedményeket, sem pedig állampolgársági politikájának megváltoztatását (ENSZ, EU, EBESZ). Ráadásul az Észtországgal szemben életbe léptetett kétszeres vámok Oroszország számára sem kedvezőek, miközben Észtország EU-ba kerülése kézzelfogható haszonnal járna Moszkva számára is.

Moszkva részéről a *közeli szomszédos országgal szemben* folytatott nagyhatalmi „erőpolitika” helyett az észt félelmek eloszlatása megkönnyíthetné a közeledést, Észtország részéről pedig az Oroszországgal fenntartott stabil kapcsolatok gyorsíthatnák az integrálódást Nyugathoz. Azonban a gyakorlatilag kész határszerződés aláírásának halogatása Moszkva számára sem kecsegtet ígéretes előnyökkel. Egy olyan - elnézést kérő - gesztus Észtország számára, mint amelyet az orosz elnök az 1956-os beavatkozással kapcsolatban Magyarországnak tett, szintén segítené a feszültség enyhítését.

Hogy a Baltikum stratégiaiilag fontos Oroszország számára, nem kell külön hangsúlyozni. A propagandaháborúk gyakran valamilyen erőteljes politikai vagy katonai lépést szoktak előkészíteni. Egy ilyen hosszú ideig életben tartott sajtókampány mintegy az orosz politikusok mozgásterét volt hivatott növelni. Érdekes módon például a Közép-Ázsiából elmenekült (elűzött) oroszok százezreinek valóban sanyarú sorsáról igen kevés szó esett. Oroszország Kül- és Védelmi Politikájának Tanácsa múlt ősszel elkészült jelentésében a média szerepének hangsúlyozása mellett a következő olvasható: „Szükségünk van a Baltikum újbóli felfedezésére, hogy lerombolhassuk a mindkét oldalon kialakult mítoszokat és sztereotípiákat.”